

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Történettudományi Doktori Iskola

TÉZISEK

Harrach Gábor

**Demográfiai mutatók területi sajátosságai
a Magyar Királyságban a 20. század elején**

című doktori disszertációjához

Konzulens:

Dr. Földesi Margit
habilitált egyetemi docens

Budapest

2012

1. A kutatás előzményei, problémafelvetés

Meghatározza-e az etnikai hovatartozás és a vallás a demográfiai magatartást, azon belül a termékenységet? Ha igen, akkor hogyan hozhatjuk logikailag és statisztikailag összhangba ezt a determinációt más oksági változókkal? E felvetések egyidősek a modern demográfiával. Jelen tanulmányban az egykori Magyar Királyság területén vizsgáljuk az etnicitás, a vallás és a demográfia viszonyát a 20. század elején. Az időszak elsősorban azért érdekes, mert Magyarország termékenysége 1910–1930 között rendkívüli mértékben, 40%-kal csökkent, s közepesen magas fertilitásúból alacsony termékenységű országgá vált. Ami pedig a helyszínt illeti, az érintett földrajzi térség, a Kárpát-medence egyedülálló nyelvi/nemzetiségi és vallási karakterrel rendelkezett: a népszámlálás hét nagy anyanyelvi és hét nagy felekezeti csoportot regisztrált, így a régió kiválóan alkalmas az említett összefüggések empirikus vizsgálatára, összhangban azzal a durkheimi módszertani elvvel, miszerint sokkal hatékonyabb ugyanazon országban élő felekezeteinek (és etnikumainak) összehasonlító vizsgálata, mint az érintett csoportok által többségben lakott országok összevetése.

Vizsgálódásaink részben a történelmi, 1920 előtti Magyar Királyságra, részben a jelenlegi országterületre irányulnak. A jogilag Magyarországból és Horvátországból álló történelmi Magyar Királyság területe a Kárpát-medencét fedte le, s többek között a mai Magyarország, Szlovákia, Erdély, Vajdaság területét, valamint Horvátország nagy részét – több mint 325 ezer négyzetkilométeres területet, és az 1910-es népszámlálás idején 21 millió lakost – foglalt magába, ami vizsgálatunk szempontjából elég jelentős területet és népességet jelent a hiteles következtetések levonására. Annak, hogy két különböző térséget vizsgálunk, az első világháború utáni közép-európai határrendezés az oka. Miután Magyarország területe (Horvátországot nem számítva) az egyharmadára, népessége pedig felére csökkent, az „országos” jelző alatt mást kell értenünk 1910-ben, mint 1930-ban, legyen szó össznépeességről vagy bármilyen más csoportról; a probléma módszertani megoldását ld. alább.

Az etnikai és vallási faktor jelentőségének tudományos megítélését a 20. század folyamán nagyban befolyásolták a demográfia két nagy

magyarázó elméletének, a közgazdasági és szociológiai paradigmának a különbözőségei. Dudley Kirk a termékenységmagyarázó elméletek összegzésekor többek között materiális szempontokon, valamint kulturális értékeken alapuló érvelésről ír, előbbit az amerikai, utóbbit az európai szerzők hagyományos megközelítéseként definiálva, ám hangsúlyozva, hogy a két megközelítés a látszólagosnál kevésbé áll ellentétben egymással. A két nagy paradigma, illetve az ezeken belüli különböző elméletek szintézise a század második felétől vált általánosan elfogadottá, amikor egyre többen ismerték fel a demográfiában az oksági összefüggések komplex jellegét.

2. A kutatás módszertana

Az egyes etnikai és felekezeti csoportokra vonatkozóan három mutató alakulását vizsgáltuk: a termékeny korú nők férjezettségét, a házasság termékenységet, valamint az összes 15–49 éves korú nőre vonatkozó termékenységet. A három arányszám között logikai kapcsolat áll fent. Az Ansley J. Coale által megalkotott képlet szerint a teljes termékenységet (TFR) az alábbi képlettel számítható ki, ahol I_f a teljes termékenységet, I_m a férjezettségi arányt, I_g a teljes házasság termékenységet, I_h pedig a nem-házasság termékenységet jelenti.

$$I_f = I_m \cdot I_g + (1 - I_m) \cdot I_h$$

Miután az itt vizsgált időszakban a házasságon belüli élveszületések a Magyar Királyság területén az összes élveszületés mintegy 90%-át adták, és érdemi elmozdulás e tekintetben a két világháború között sem történt, a 15–49 éves nők termékenységet lényegében két komponensre bontjuk: a házasság termékenységet, valamint a férjezettségre. Ezek szorzatából a teljes termékenységi arányszámhoz erősen közelítő számadatot kapunk, amelyek az egyes megyékben annál kevésbé térnek el egymástól, minél kisebb a törvénytelen élveszületések helyi aránya.

Jelen tanulmányban azonban kénytelenek vagyunk a TFR helyett az általános termékenységi arányszámot alkalmazni, vagyis nem az

adott év termékenységi viszonyai szerint egy nőre jutó átlagos születésszámmal, hanem az adott évre vonatkozó élveszületések és a termékeny korú nők hányadosával számolunk. Ennek oka, hogy a korabeli statisztikai adatközlések az anyanyelvi csoportok és a felekezetek esetében csak ennek a termékenységi mutatónak teszik lehetővé a kiszámítását, a TFR-ét nem. Ugyanez vonatkozik az előbb említett házassági termékenységre is: a felekezetek vonatkozásában – a statisztikai adatközlések sajátosságainak köszönhetően – csak az általános házassági termékenységet, vagyis az adott évre vonatkozó törvényes élveszületések és a termékeny korú férjzett nők hányadosát tudtuk kiszámítani. Fontos hangsúlyoznunk: a fent leírt összefüggés az általános termékenységi mutatók esetében is az érvényes marad.

Ahhoz, hogy meghatározhassuk – akár országos szinten, akár a megyékben – az egyes etnikumok és felekezetek férjzettségét és házassági termékenységet, mindenekelőtt az adott anyanyelvi, illetve vallási csoporthoz tartozó 15–49 éves, férjzett nők számát kell ismernünk. Ezeket az adatokat azonban, amely három alapváltozó kombinációját jelenti, a népszámlálási adatközlések érthető módon nem tartalmazzák, s egzakt és egyszerű kiszámításuk sem oldható meg úgy, ahogy az a legtöbb demográfiai mutató esetében lehetséges. Rendelkezésünkre állnak ugyanakkor – országos, megyei és nagyvárosi szinten egyaránt – a következő keresztdatok: az egyes etnikumokhoz/felekezetekhez tartozó 15–49 éves nők száma; a 15–49 éves nők összesített, illetve családi állapot szerinti száma; az egyes etnikumokhoz/felekezetekhez tartozó 15 év feletti nők összesített, illetve családi állapot szerinti száma, amelyekből létrehozhatjuk a keresett értékre vonatkozó becslési képletet. Célunk tehát az, hogy a 15–49 éves d etnikumú/vallású nők (w_{15-49}^d) csoportján belül meghatározzuk a férjzettek számát. Célszerűnek tűnik a kiinduló adatot egyszerűen beszorozni a teljes 15–49 éves női korcsoportra (w_{15-49}) eső férjzett nők (m_{15-49}) arányszámával. Mivel azonban a statisztikai adatközlésekből eleve tudjuk, hogy a 15 éven felüli nők körében a különböző felekezetek eltérő házassági mutatókkal rendelkeznek, az imént említett szorzatot is be kell még szoroznunk azzal az arányszámmal, amely a teljes felnőtt d felekezetű női népesség (w_{15+}^d) férjzettségének és az ugyanilyen korú női összlakosság (w_{15+}) férjzettségének az egymáshoz való

viszonyát mutatja. Vagyis utóbbi esetben két tört: a 15 év feletti d etnikumú/felekezetű nőkre jutó férjezetek (m_{15+}^d), valamint az összes 15 év feletti nőre jutó férjezetek (m_{15+}) hányadosáról van szó. A 15–49 éves, férjezett, adott felekezethez tartozó asszonyok számának kiszámítási módja a következő:

$$m_{15-49}^d \approx w_{15-49}^d \cdot \frac{m_{15-49}}{w_{15-49}} \cdot \frac{\frac{m_{15+}^d}{w_{15+}^d}}{\frac{m_{15+}}{w_{15+}}} = \frac{w_{15-49}^d \cdot m_{15-49} \cdot m_{15+}^d \cdot w_{15+}}{w_{15-49} \cdot w_{15+}^d \cdot m_{15+}}$$

Mivel az egyes etnikumokra/felekezetekre jutó 15–49 éves férjezett asszonyok tényleges összlétszáma – az „egyéb” anyanyelvi, illetve vallási kategóriába tartozókkal együtt – értelemszerűen megegyezik az összes 15–49 éves férjezett asszony számával (amelyet viszont a népszámlálási adatokból becslés nélkül is kiszámíthatunk), az egyes etnikumokra és felekezetekre számított becslült adatok összeadásával lehetőség nyílik az összehasonlító ellenőrzésre. Ennek során a Magyar Királyság egészére vonatkozóan mindössze 0,2%-os, tehát tízezrelékben mérhető arányeltérést tapasztaltunk a becslült és a valós érték között.

A módszertani eljárások részeként a helyi mutatók vizsgálatokor egy reprezentációs értéket is meghatároztunk: azokban a megyékben és nagyvárosokban, ahol egy adott felekezet 15–49 éves női népessége nem érte el a 100 főt vagy saját női korcsoportjának az 1%-át, a felekezet adatait sem a statisztikai adatainkban, sem a térképeinken nem tüntettük fel. Ennél alacsonyabb jelenlét esetén ugyanis a mutatók már nem tekinthetők reprezentatívnak, amit az ilyen kis létszámú közösségekben mért extrém alacsony vagy magas férjezettségi, illetve házasságtermékenységi mutatók is igazolnak.

Kutatásunk során a lakosság és ezen belül az egyes etnikai és felekezeti közösségek demográfiai magatartásmintáit is meghatároztuk. Azokat a társadalmakat vagy közösségeket, amelyek

a lakosság termékenységének csökkenését a házasságkötések korlátozásával, ám természetes vagy ahhoz közel álló házas termékenységi szint mellett érték el, malthusiánusnak nevezzük, ahol a termékenységsökkenést – magas férjzettségi szint mellett – a házas termékenység csökkentésével, vagyis családtervezéssel érték el, neomalthusiánus társadalomról beszélünk. A magas férjzettséggel és magas házas termékenységgel jellemezhető társadalmakat tradicionálisnak, a mindkét komponens vonatkozásában alacsony értékűeket pedig modernnek nevezzük

Az I. világháború előtti és utáni, tehát különböző területre és népességre vonatkozó össznépességi adatok összehasonlíthatósága érdekében az országos szintű idődinamikai elemzések során az 1910-es adatokat – konkrétan az összlakosságra, valamint az egyes felekezetekre vonatkozó különböző demográfiai mutatókat – megpróbáltuk minél inkább a trianoni békeszerződés utáni területre redukálni. A feltételeesség oka, hogy a jelen kutatásban használt adatokat megyei és nagyvárosi szinten közölte a korabeli statisztika, az I. világháború követően meghúzott új államhatárok pedig számos megyét két vagy három részre szakítottak. Ezért 1910-re vonatkozóan valójában az akkor érvényes megyék egy olyan halmazára számítottuk ki a számunkra fontos változókat, amely térbeli elhelyezkedését és főleg népességét tekintve a lehető legkevésbé tér el az 1920 utáni Magyarországtól. Az így meghatározott terület népessége (7 722 596 fő) 1%-os különbséggel megegyezik a trianoni Magyarország 1910-re vetített létszámával (7 615 117 fő), s a két népcsoportnak átfedettsége olyan magas, ami módszertani szempontból lehetővé teszi a hiteles kronológiai összehasonlítást.

Kutatásunk alatt összesen 4241 különféle demográfiai adatot számítottunk ki, úgy az összlakosságra, mint az etnikumokra és felekezetekre vonatkozóan. A számítások során a KSH 1910-es, 1920-as és 1930-as népszámlálási, valamint egyéb statisztikai közleményeinek az adatait használtuk.

3. Új eredmények

A férjezettség és a házas termékenység területi jellemzői a dualizmus végén

A Kárpát-medence területén élők a kelet-európai házasodási mintát követték (alacsony átlagos házasságkötési kor és a férjezettek magas aránya). Habár a Szentpétervárt Trieszttel összekötő Hajnal-vonal Magyarország mellett húzódott, ennek regionális hatása, vagyis a Nyugat-Magyarországon élők alacsonyabb férjezettsége csak a 20–24 éves nők esetében érzékelhető. A teljes produktív korú női népesség, vagyis a 15–49 évesek körében a Kárpát-medence teljes peremterületén alacsonyabb volt a férjezettek aránya, míg az ország centrumában és déli részén magas nupcialitást mértünk. Hipotézisünk szerint a férjezettség területi sajátosságai a mezőgazdasági terméshozammal hozhatók összefüggésbe, ugyanis a magas nupcialitást felmutató megyék a Monarchia éléskamrájának számítottak.

A másik fő komponenst, a házas termékenységet az értékek földrajzi differenciálódása, s ezáltal több megyére kiterjedő, de lefedettségüket tekintve folyamatosan változó demográfiai régiók kialakulása jellemezte. Értékei Északnyugat- és Északkelet-Magyarországon, a Székelyföldön, valamint a Dráva horvátországi szakaszán kiemelkedően magasak, a déli területen – konkrétan a Dél-Dunántúlon és a bányászati–dél-erdélyi régióban – pedig európai mércével mérve is alacsonyak voltak. A harmadik alacsony termékenységsű régiót a Közép-Felvidéken találjuk. Ezek a régiók sem kiterjedésüket, sem változásuk irányát tekintve nem hozhatók összefüggésbe a gazdasági, etnikai és felekezeti régiókkal.

Az alacsony férjezettséggel és magas termékenységgel jellemezhető malthusiánus megyék a Kárpát-medence peremterületein, a magas férjezettséggel és alacsony termékenységgel rendelkezőket neomalthusiánus megyék Dél-Magyarországon, a mindkét változó tekintetében magas értékeket felmutató tradicionális megyék a Kárpát-medence középső részén helyezkedett el, míg a városok döntő többsége az alacsony férjezettséget és házas termékenységet produkáló modern demográfiai magatartást követte.

Az 1910–1930 közötti termékenységsökkenés sajátosságai

Az általános termékenység numerikus értéke 1910–1930 között országos szinten mintegy 40%-os arányban csökkent. A vármegyékben 1910–1920 között elsődlegesen a férjezettség, 1920–1930 között pedig a házasság termékenységének csökkenése, míg a városi lakosság esetében mindkét évtizedben az utóbbi komponens esése befolyásolta a folyamat egészét, mindent összevetve azonban a házasság termékenysége 1920–1930 közötti „szabadesése” a meghatározóbb statisztikai ok. A húszas évek általános szabályszerűsége, hogy minél magasabb volt egy megyében a házasság termékenységi arányszám, annál nagyobb volt annak arány- és/vagy értékcsökkenése, ami egyrészt a fertilitás területi különbségeinek kiegyenlítődéését, másrészt – a csökkenés radikális jellegéből adódóan – az alacsony termékenységgel jellemezhető dél-dunántúli demográfiai régióknak a Közép- és Dél-Alfölddel történő bővülését, s egy egységesen alacsony mutatókkal rendelkező dél-magyarországi demográfiai régió létrejöttét eredményezte.

Az etnikai és felekezeti demográfia fő jellemzői

Országos szinten sem a nemzetiségek, sem a felekezetek nupcialitása között nem tapasztalunk lényeges különbségeket, míg a házasság termékenység esetében némileg kézzelfoghatóbbak az eltérések. Az anyanyelvi csoportok esetében a legfeltűnőbb sajátosság a szláv népek, ezen belül különösen az északi szlávok egységesen magasabb gyermekvállalási hajlandósága, míg felekezeti téren a római katolikusok magasabb és a protestánsok alacsonyabb gyermekvállalási hajlandósága a legjelentősebb különbség. Ezek az eltérések azonban országosan egyik esetben sem jelentősek, komolyabb különbségek inkább helyi szinten mérhetők. Kivételt képeznek ez alól az izraeliták, akik a férjezettség és a házasság termékenység vonatkozásában országos szinten is lényegesen alacsonyabb értékeket mutattak fel a többi felekezetenél.

A kronológiai változásokat illetően 1910–1930 között a magyarok általános termékenysége az első évtizedben enyhébb, a másodikban radikálisan csökkent, míg a szlovákoknál ugyanez éppen fordítva

alakult. A németek általános termékenysége az első évtizedben kismértékben emelkedett, azt követően pedig szintén erőteljesen csökkent. Ezzel szemben a felekezetek többségének általános termékenységét a két évtized során egyenletes ütemű értékcsökkenés jellemezte, a két görög rítusú felekezet kivételével, ahol a zuhanás csak a második évtizedben következett be. A felekezeti értékek jelentős szóródást mutatnak: a görög katolikusok kiemelkedően magas, az izraeliták feltűnően pedig alacsony termékenységet, míg a többiek átlagos és egymáshoz viszonylag közeli arányszámokat mutatnak.

A demográfiai magatartásmintákat illetően a nemzetiségek közül a magyarok a malthusiánus, a németek és románok a neomalthusiánus, a szláv nemzetiségek pedig a tradicionális mintát követték. A felekezetek közül római katolikusokat a malthusiánus, a reformátusokat, evangélikusokat és ortodoxokat a neomalthusiánus, a görög katolikusokat a tradicionális, az izraelitákat és unitáriusokat pedig a modern demográfiai magatartás jellemezte. Ezek a besorolások azonban az országos statisztikai átlagot tükrözik, az egyes megyékben az etnikumok és felekezetek részéről sokszor egészen eltérő minták érvényesülnek.

A vallás és az etnicitás helye az oksági hierarchiában: a demográfiai faktorok elmélete

Az egyes felekezetek megyei szinten mért férjezettségi és házas termékenységi értékei összességében korrelációt mutatnak a megyék összlakosságának hasonló mutatóival, s ennél fogva egymással is, ami azt jelenti, hogy elsősorban nem a vallás, hanem a jobb híján földrajzinak nevezett faktor határozza meg a férjezettség és a házas termékenység megyei értékeit. A földrajzi tényezőt elsődleges demográfiai faktornak, a vallási-kulturális tényezőt pedig, amely az egyes felekezetek házas termékenységének sorrendiségét determinálja, másodlagos demográfiai faktornak nevezzük. A megye összlakosságának termékenységére – bár korlátozott mértékben – a másodlagos faktor is befolyással van, de ennek tényleges súlya az érintett terület vallási összetételétől függ. Az egyes etnikai és felekezeti csoportok jelentős átfedettsége miatt nem egyértelmű,

hogy a másodlagos faktor mennyire tekinthető vallási, és mennyire etnikai tényezőnek. A két legalacsonyabb termékenységű demográfiai régióban elvégzett keresztábrás vizsgálatokból kiderül, hogy a vallási és az etnikai szegmens oksági szerepe térségenként eltérő: például a Dél-Dunántúlon az első, a Bánságban és Dél-Erdélyben a második tényező a meghatározóbb.

4. A témában végzett publikációs tevékenység

Különleges státus és nemzetgyarapodás. Demográfiai tendenciák és anyaországi szerep. *Magyar Kisebbség*, Kolozsvár, 1999. 2–3. 32–39.

A megkoronázott város. Magyar–szlovák kapcsolatok az EU-bővítés után. *Polisz*, Budapest, 2006. február (91.) 49–58.

A „demographic peninsula” in Croatia. Fertility features of the Drava region based on the Hungarian census in 1910. *Podravina*, Kapronca, 2011. 11. 93–101.

Miért üres az éléskamra? Erdély, Bánság és Partium demográfiai régiói a 20. század elején. *Transindex.ro*, 2012. március 7.